

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ РАНГІВ XVII-XX СТ.

Військові традиції європейських армій поєднують у собі як суто власні засади коленої країни, так і спільні для всіх, мало не обов'язкові. Особливе місце серед військових традицій посідає система військових рангів. Статтю присвячено висвітленню особливостей історичного розвитку системи військових посад і рангів в українському козацькому війську XVII ст., західноукраїнських та наддніпрянських військових формуваннях доби Визвольних змагань 1917-1920 рр. на тлі загальноєвропейських принципів функціонування подібних систем.

Важливою проблемою історії збройних сил ж складника воєнної історії є військові традиції. Це правила, звичаї і норми, які історично складаються у війську кожної країни та передаються з покоління в покоління, здебільшого підкреслюючи спадкоємність сучасних військовиків з найзвитяжнішими віхами бойового минулого. Вивчення, обґрунтування й утвердження давніх військових традицій становить у переважній більшості держав світу важливий аспект діяльності науково-історичних закладів і служб. У Німеччині, зокрема, зусиллями Військово-історичного дослідницького інституту (Militargeschichtliches Forschungsamt der Bundeswehr) створено тритомну працю, присвячену висвітленню розвитку німецьких військових традицій з XVIII ст. до нашого часу з урахуванням впливів античності, середньовічного рицарства тощо [1]. Ретельним відновленням історичних традицій у Війську Польському опікується спеціальний відділ міністерства оборони. Оскільки за обставин, що склалися в українській історії, стан розробки аспектів військового будівництва у нас набагато гірший, дослідження військових традицій українських військових формацій минулого має, з нашого погляду, певну актуальність.

Серед традицій будь-якого війська можна умовно виділити дві групи, що пов'язані не лише зі "змістом", а й з "формою". Обидві ці групи взаємодоповнюють та збагачують одна одну, а саме - форма відчутно впливає на

збереження і надання збройним силам кожної країни національно-державного обличчя і своєрідності. Ці питання цікаві ще й тим, що свого часу всі регулярні армії Європи будувалися на певних спільних взірцевих засадах, і військові традиції кожної з них є по суті поєднанням власних засад зі спільними, які були мало не обов'язковими. До спільних засад відноситься, зокрема, наявність у кожному війську історичної системи назв частин, системи збірних відзнак (знамен і службових прапорів), своєрідних елементів уніформи, церемоніальних особливостей тощо. Не останнє місце серед таких компонентів військової традиції посідає система військових рангів.

Вже побіжний розгляд цього питання в історії українського війська показує, що тут гостріше, ніж в інших військових формаціях нової і новітньої доби, спостерігалось протиставлення систем суто власних та запозичених термінів. Питання про переваги та доцільність кожної з систем часом розв'язувалося без урахування походження й історичного сенсу обох цих основних різновидів рангових систем минулого.

Звичні для нашого часу означення військових рангів мають своє цілком конкретне історичне походження. "Оплачуваний", "звільнений", "підлеглий", "заступник", "головний", "більший", "загальний" - саме такі значення мають запозичені здебільшого з середньовічної

латини через посередництво інших європейських мов загальновідомі терміни: "солдат", "ефрейтор", "сержант", "лейтенант", "капітан", "майор", "генерал". Утвердження і поширення персональних військових рангів організаційно було пов'язане з утворенням постійних військ за зразком і на ґрунті найманських корпорацій та в доповнення чи на заміну загальному ополченню, а хронологічно - головним чином з подіями XVII ст., насамперед з Тридцятирічною війною. Розвинулися ж військові ранги протягом XV-XVI ст. з конкретних посад у найманих військових контингентах приблизно так само, як набагато раніше з адміністративних посад доби раннього Середньовіччя постали європейські шляхетські титули.

"Капітан" формував свій загін (компанію, роту), командував ним у бою, укладав контракти з представниками влади і розраховувався з вояками. В Італії доби Відродження цей термін був практично рівнозначний поняттю "полководець" ("великий капітан"). Капітан мав "заступника" - "лейтенанта", який заступав його на час відсутності і підтримував дисципліну в роті. Наймолодший серед ротних офіцерів опікувався господарством роти, а під час бою ніс ротне знамено. Тому ця посада (згодом офіцерський ранг, який у більшості армій сучасності не зберігся в цій якості) означувалася похідними від назви знамена термінами: фенріх, енсайн, хорунжий, прапорщик, корнет тощо).

З розвитком військової справи роти стали зводитися для бою спочатку в тимчасові, а згодом у постійні з'єднання, спершу - в "колони", "баталії", далі в "регіменти". На чолі такого з'єднання ставав "начальник колони" (colonel) або "найстарший" (Oberst), якого призначали з числа капітанів (у Польщі, що першою зі слов'янських країн зазнала впливу процесів західноєвропейської військової реорганізації, таке спершу напівпостійне об'єднання рот дістало давню загальнослов'янську назву "полк", а його командир з числа начальників рот - звання "полковник"). Командир полку мав власного "заступника" (lieutenant colonel, Oberstleutnant), а господарсько-дисциплінарні функції покла-

далися на офцера, "більшого" за рангом, ніж ротні капітани, тобто на майора. Коли згодом для зручності ведення бою шикуння полку в полі стало поділятися на кілька батальйонів, "заступник" полковника і майор стали їх командувачами.

На чолі контингенту найманого війська стояв "загальний капітан"; у такому вигляді цей ранг донині зберігся в Іспанії. У більшості ж країн з часом іменник у цьому словосполученні випав, і залишився лише субстантивований прикметник, так виник ранг "генерал". Воєначальник-генерал знову ж таки мав заступника - "генерал-лейтенанта", а господарсько-адміністративні обов'язки у війську виконував за аналогією з полковою ланкою "загальний більший" - "генерал-майор". З часом, аж до другої половини ХІХ ст. система військових рангів розвинулася настільки, що певні офіцерські ранги - "ротних", "польових" чи "штабних" і "генеральних" офіцерів - почали більшою чи меншою мірою чітко відповідати командним посадам у складнішій системі підрозділів, частин, з'єднань і об'єднань.

Саме з огляду на цю специфіку становлення загальноєвропейської фахової військової ієрархії рангів слід розглядати також історію оформлення її в українських військових формаціях.

В українському козацькому війську одна за одною склалися дві системи військових посад, пов'язаних із специфікою двох військових організацій - Січового коша (Війська Запорізького низового) та козацтва реєстрового. Ці дві системи добре відомі за дослідженнями з історії українського козацтва [2].

Ступені козацької старшини (як січової, так і реєстрової) у XVII-XVIII ст. були насамперед позначенням відповідних посад. Подібно до регулярних військ Європи, які приблизно в цей самий час довершували своє остаточне оформлення, посади козацької старшини чітко поділялися за категоріями. На Січі - це "військові", тобто загальні для всього війська за повноваженнями (кошовий отаман, суддя, писар, осавул, обозний, перначний, бунчужний,

хорунжий, булавний), "до паланки" (полковник, осавул, писар, хорунжий, підосавул, підписар), "курінні" (курінний отаман, хорунжий) і "похідні" (полковник, осавул, писар, хорунжий). У реєстрових полках - старшина "полкова" (полковник, осавул, писар, хорунжий) і "сотенна" (сотник, хорунжий). За часів гетьманської держави в Україні утвердилася нова назва для вищої категорії військових та цивільних посадових осіб - "генеральна старшина".

Але вже з XVII ст. в системах козацьких ступенів постають явища, які можна співвіднести з появою перших справді персональних рангів. Як відомо, козаки, які обіймали посади кошового отамана, військового судді, військового писаря та військового осавула, після звільнення зберігали звання "військового старшини" і являли собою своєрідний резерв для призначення на похідні посади. Саме "військового старшину" слід вважати першим персональним військовим рангом в історії українських збройних сил.

Другий військовий ранг того часу спершу може видатися з нинішнього погляду дещо несподіваним. Відомо, що під час укладання перших військових статутів сучасних Збройних Сил України точилися гострі суперечки з приводу звертання - "пан" чи "товариш". При цьому часто апелювали до побутування в українському козацтві XVII-XVIII ст. звертання "товариш", але насправді цей термін, як і похідний термін "товариство", мав із чистим звертанням мало спільного, бо стосувався саме особливостей тодішньої рангової системи і структури війська взагалі.

Досить тривалий час перебуваючи в складі збройних сил Речі Посполитої, козацтво сприймало впливи польської військової організації (так само, як позначалися на його термінології та системі посад турецькі й татарські впливи). За системи формування регулярного вшська, яка побутувала в Польщі у XVI-XVII ст., численні представники шляхти вступали до війська разом зі своїми почтами в якості рядових воїнів. Але на відміну від членів почту, які звалися "пахолками" або "шеренговими", вояки-шляхтичі, які становили першу шеренгу

бойового шикування, звалися "товаришами". Це підкреслювало їхню позаслужбову рівність до шляхтича-ротмістра, який брав їх на службу, та його заступника-поручника; з числа "товаришів" призначалися "намісники" на час відсутності командирів [3].

Подібні ж стосунки й рангові позначення існували в козацькому війську. "Десятник (отаман). Крім дев'яти старих козаків, якими керує по звичаєві, має у своєму відділові тридцять і сорок молодих козаків, яких розподіляє поміж своїми товаришами по рівному числі для вивчення"[4]. Тому козак-"товариш" - це своєрідний ранг, на відміну від "молодиків", "зимівчаків", "джур", "підпомічників" та інших другорядних категорій рядових членів війська.

Цкавим є той факт, що назва командної посади "полковник", яка сприймається як невід'ємний компонент російської та радянської системи офіцерських рангів, досить пізно запозичена Росією з Польщі, можливо, за українським посередництвом. Попри небажання московських стрільців, 25 березня 1680 р. було наказано їх "відати проти іноземного чину", тобто командирам бути "з голів у стольники й полковники, з полуголів у полуполковники, з сотників у капітани" [5]. 1683 року стрілецькі "прикази" було перейменовано на полки, а сотні - на роти.

Своєрідну сторінку історії українських військових рангів становить історія терміну "гетьман". За умов, що склалися під час Визвольної війни, це звання, вперше документально визнане польською владою за Богданом Хмельницьким, почало сприйматися як владний титул, і це сприйняття досягло апогею за часів створення в Україні 1918 р. Гетьманату як форми спадкової монархічної влади. Але зрозуміти обставини виникнення й функціонування цього звання можна, знову ж таки, лише з урахуванням польської військової структури тієї доби.

Вже йшлося про незмірно великий порівняно із сьогоденням статус рангу "капітана" за доби виникнення постійних

армій. У німецькому варіанті цей ранг звучить як "Hauptmann" - "головний чоловік", і певний час також правив за означення полководця, воєначальника. У Польщі поруч із традиційним посполитим рушенням - загальним ополченням шляхти під час війни - було створено наймане "кварцяне" військо. На чолі ополчення залишався сам король, а довершення організації найманого війська супроводжувалося утворенням на початку XVI ст. сталого "уряду гетьманського". Великі гетьмани Коронний і Литовський були начальниками найманого постійного війська, відповідні гетьмани польні - їхніми заступниками. З середини XVI ст. посада гетьмана стала довічною і таким чином перетворилася на справжній ранг [6].

У такий спосіб гетьман Війська Запорозького і наказний гетьман ставали по суті третім і шостим представниками вищої ієрархічної структури війська Речі Посполитої, хоча й запізно згідно з перебігом історичних подій. До Богдана Хмельницького польські власті визнавали за українськими воєначальниками лише ранг "старшого", тобто приблизно рівний тодішньому "оберегу"-полковнику.

Військова специфіка і походження гетьманської влади в Україні становить помітний аспект "пошуку" українським проводом іншого, альтернативного польському, королівського підпорядкування, що, зрештою, знайшло відображення у подіях 1654 р.

XVII сторіччя - час співіснування й суперництва у Польщі, Росії та Україні двох посадово-рангових систем: похідної від традиційних військових структур і загальноєвропейської, "регулярного" зразка. Російські стрільці, польське посполите рушення, українське козацтво зберігали здебільшого власні позначення командного складу. У московських "полках іноземного строю", частинах "чужоземного автораменту" в Польщі та українських охотницьких (сердюцьких та компанійських) частинах практикувалися західноєвропейські системи означень.

Військове будівництво Російської імперії було пов'язане зі зламом старої військової

організації та створенням натомість нової армії за західноєвропейським зразком. Відомі з останньої третини XVII ст. військові ранги "солдатських" полків у 1722 р. набули остаточного закріплення у "Табелі про ранги" із заміною західних запозичень "лейтенант", "фендрик" на російські відповідники "поручик" і "прапорщик". Означення посад, які існували в козацьких військах на терені імперії і загалом відповідали системі вже розформованого українського козацтва, у 1798-1799 рр. було прирівняно до офіцерських рангів армійських гусарських полків [7], але збережено як підкреслення відмінності козацьких "ірегулярних" військ від "справжньої" армії.

Новітня історія висунула два варіанти запозичення старих козацьких посадових означень до рангової системи новостворюваного українського війська.

Перший варіант пов'язаний з виникненням українських пожежно-гімнастичних і воєнізованих товариств у Західній Україні. За спогадами засновника "Січей" К.Трильовського "для відновлення історичної традиції надавалися назви поодиноких членів старшини товариства: на чолі "Січі" стояв кошовий, а його заступником був осавул, а далі: писар, скарбник, обозний і чотирьох четарів. Ту останню назву взяв я від сербського слова "чета" [8]. Видозмінений термін "четар" увійшов разом із старовинними й новоствореними за аналогією до системи рангів легіону Українських Січових Стрільців.

Цей легіон, як відомо, був створений на засадах цісарського патенту 1851 р., який стосувався добровільних воєнізованих товариств, і тому його військовики мали не ранги, а командні посади, остаточно оформлені у цьому вигляді наказом по легіону 27 грудня 1916 року (див. додаток 1). 19 січня 1917 року циркулярний припис генерал-полковника фон Георгі затвердив повну відповідність рангів легіону офіцерським персональним рангам і класам [9].

У збройних силах Західно-Української Народної Республіки система ступенів, успадкована від легіону УСС, затверджена

24 квітня 1919 року, була доповнена генеральськими ступенями: генеральний четар, генеральний поручник і генеральний сотник. З 21 червня 1919 року вони стали звучати на зразок "генерал-четар" і т. д. "Повторення" в німецькій (і відповідно в австро-угорській та російській) системі звань молодших офіцерів у генеральських рангах, очевидно, було сприйнято механічно, без урахування посадово-го сенсу цього повторення.

Другий варіант запозичення козацьких посадових означень новітнім українським військом мав місце у Наддніпрянській Україні. Тут першу спробу розроблення українських військових атрибутів, і, зокрема, військових рангів, було здійснено в процесі створення першої української частини - полку імені Богдана Хмельницького. За вірєць, як видно з додатку 2, правила військові ранги Кубанського козацького війська, спадкоємця Чорноморського козацтва, а через нього - запорозьких козаків. Як уже зазначалося, зазначені ранги були спільними для всіх козацьких формацій на терені Російської імперії.

Коли в грудні 1917 року дійшло до створення загальної системи рангів для новоутворених збройних сил УНР, головну роль тут відігравали дві основні тенденції: типовий для тогочасних політиків соціалістичної орієнтації погляд на завдання демократизації армії, тенденція до заміни її добровольчими чи міліційними формуваннями, і прагнення зберегти історичну спадкоємність з козацтвом минулого.

Це знайшло свій вияв, зокрема, в аналогічному з радянською Росією скасуванні персональних військових рангів і заміні їх на командні посади, а також у засвоєнні для означення військовослужбовців терміну "козаки" [10]. Після квітня 1918 р. термін "козак" здебільшого вживався на означення рядового складу армії. За доби УНР та Директорії системи "посад козаків", "військових рангів по посаді", "посад козаків і старшин", "ступенів" тощо неодноразово змінювалися.

Двічі протягом Визвольних змагань на Наддніпрянщині здійснювалося запровадження систем справжніх персональних рангів. 16 червня 1918 року таку систему було запроваджено в Українській Державі за

гетьманування П.Скоропадського (зокрема, з рангами генерального хорунжого, генерального значкового, генерального бунчужного; термін осавул було прийнято для позначення посади ад'ютантів). 12 березня 1920 року система рангів, з визначенням відповідності рангам колишньої російської та австро-угорської армій, польської армії, була запроваджена в Дієвій армії УНР, що супроводжувалося персональною атестацією командного складу.

Сучасні військові звання Збройних Сил України та інших військ (армійські та флотські) встановлено Законом України "Про загальний військовий обов'язок і військову службу" 25 березня 1992 року [11]. Система відтворює попереду радянську із заміною "єфрейтора" на "старшого солдата" і впровадженням як вищого військового звання рангу "генерала армії України" замість низки маршальських звань. Отже, можна вважати, що в історії українського війська перемогла традиційна західноєвропейська номенклатура військових рангів. Це ж явище має місце, наскільки нам відомо, у збройних силах не лише Росії, але й інших сусідніх слов'янських країн - Польщі, Чехії, Словаччини.

І все ж, дана система викликає низку зауваг. По-перше, за радянських часів термін "старшина" всупереч історичній традиції було використано для означення не старшого офіцерського, а одного з сержантських рангів і відповідної посади; така практика "успадкована" й Україною. По-друге, у Польщі й Чехії до подібної системи рангів органічно введено загальнослов'янські традиційні означення - "поручник" і похідні від нього (замість "лейтенанта"). У Польщі існує також ціла низка рангів, похідних від "хорунжого" - на противагу цілком невідповідному ні українській мові, ані історичній традиції "прапорщиків". Тому, як нам здається, Урахування цього досвіду в системі рангів українського війська було б цілком природним завершенням тривалої "конкуренції" спільного та національного типів рангових означень.

*Додатки***№ 1****Легіоновий приказ ч[исло] 167.**

Розвадів, 27 грудня 1916 р.

Титули старшини Українських] С[ічових] С[трільців]

В цілі усталення української титулятури старшин Українських] С[ічових] С[трільців] приказую, що слідує:

I. Старшину належить титулувати після степеня, а не після службових чинностей.

II. Підофіцерські степені від найнижчого почавши є слідуючі:

1. старший стрілець по-німецьки Leg[ions] Gefreiter
2. вістун - Leg[ions] Korpował
3. десятник - Leg[ions] Zbgsfbhrer
4. старший десятник - Leg[ions] Feldwebel

Підофіцирів в степені ст[аршого] десятника, які мають услівя стати офіцирами, належить титулувати підхорунжими.

III. Офіцирські степені від найнижчого почавши є слідуючі:

1. хорунжий по-німецьки Leg[ions] Fnhnrich
2. четар - Leg[ions] Leutnant
3. поручник - Leg[ions] Oberleutnant
4. сотник - Leg[ions] Hauptmann
5. отаман - Leg[ions] Major
6. підполковник - Leg[ions] Oberstleutnant
7. полковник - Leg[ions] Oberst

IV. Офіцирів приділених з Щісарської] і Королівської] армії належить в українській мові титулувати українськими титулами.

В.Панчак, осаул Українських] С[ічових] С[трільців]
[F.] Kikal, M[aj]o[r]

Центральний державний історичний архів України, м. Львів. - Ф. 352, оп. 1, спр. 11, арк. 1-2. Завірена копія.

№ 2**Проект назвиськ****полка, частин його, військової і полкової старшини і форми вбрання**

Київ, між 6(19) і 23 червня (6 липня) 1917 р.

1. Полк повинен зватися "Український козацький Гетьмана Богдана Хмельницького полк".

2. В назвиськах старшини і козаків додержуваться назвиськ Кубанського війська.

3. Назвиська частин полка:

- Полк.....так і зостається
 Баталион.....курінь
 Рота.....сотня
 Взвод.....копа
 Отделение.....десяток
 Звено.....око
 Учебная команда.....муштрова сотня
 Нестроевая рота.....господарська сотня
 Пулеметная команда.....куліметна сотня
 Бомбометная команда.....бомбометна півсотня

Разведочная командарозвід очна сотня
Команда связизв'язкова півсотня

4. Назвиська військової старшини:

Прапорщиктак і зостається
Подпоручикхорунжий
Поручиксотник
Штабс-капитанпід'осаул
Капитаносаул
Подполковниквійськовий старшина
Полковниктак і зостається
Генералотаман
Солдаткозак
Ефрейторприказний
Младший унтер-офицермолодший урядник
Старший унтер-офицер.....старший урядник
Фельдфебельбунчужний
Подпрапорщикпідхорунжий

Назвиська полкової старшини:

Командир полка.....так і зостається
Командир батальонакурінний
Командир роты.....сотник
Начальник хозяйственной] части .. полковий господарь
Полковой адъютант.....полковий значковий
Казначей.....скарбівничий
Делопроизводительгосподарчий діловод
Квартирмейстер.....урядовий обозний
Заведующий оружиемрушничий

Форма похідна

1. Прибор - срібний.
2. Погоні: у козаків блакитні з жовтими окрайками, у старшини - срібні, з блакитними просвітами і жовтими окрайками.
3. Петлиці: блакитні з жовтими окрайками.
4. Кашкети: околиця - блакитний з жовтими окрайками.
5. Сорочка: по низу коміра, на грудях і рукавах по краям жовті канти.
6. Штани - захисні з жовтим кантом.

Вр[еменно] командующий] полком, підполковник [Г.]Капкан
Полковой адъютант подпоручик [А.]Шаповал

Російський державний військово-історичний архів. - Ф. 1759, оп. 3, спр. 780, арк. 204-204
зв. Копія.

1. *Caspar G.A., Marwitz U., Ottmer H.-M.* Tradition in deutschen Streitkräften bis 1945. - Herford; Bonn, 1986; *Harder H.-J., Wiggershaus N.* Tradition und Reform in den Aufbaujahren der Bundeswehr. - Herford; Bonn, 1985; *Stein H.-P.* Symbole und Zeremoniell in deutschen Streitkräften vom 18. bis zum 20. Jahrhundert. 2. Aufl. -Herford; Bonn, 1986.

2. Див., наприклад: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3х т. - К., 1990. -Т. 1. - С. 172-187; *Мицик Ю.А., Плохий С.М., Сторооїсенко І.С.* Як козаки воювали. -Дніпропетровськ, 1991.—С. 84-96; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). - 4-те вид. - Л., 1992. - С. 243-249.

3. Див.: *Васильев А.* Польско-литовская гусария XVII века// Цейхгауз: Воен.-ист. журн. - М., 1998.- №7(1). - С. 2.
4. Цит. за: *Сергійчук В.І.* Армія Богдана Хмельницького.-К., 1996.-С.29.
5. Цит. за: *Паласіос-Фернандес Р.* Московские стрельцы : "Непременные войска" русского государства XVII века// Цейхгауз .Воен.-ист. журн.- М, 1991.-№1.-С. 8,10.
6. *Sikorski Ja.* Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX. - Warszawa, 1975. - S.297.
7. *Шенелев Л.Е.* Титулы, мундиры, ордена. -Ленинград, 1991. - С. 82.
8. Гей, там на горі "Січ" іде!...: Пропам'ятна книга "Січей". -Едмонтон, 1965.-С 14.
9. Verordnungsblatt für die K. K. Landwehr. -1917.-10. Febr., St. 6. ->6420.
10. Повний перелік рангів і посад в українському війську 1917-1920 рр. див.: Історія українського війська (1917-1995). -Л., 1996.- С. 832-833.
11. Законодавчі акти України з питань військової сфери. - К., 1992. -Травень. - С 57-58.

Kostiantyn Glomozda

TO THE HISTORY OF UKRAINIAN MILITARY RANKS IN XVII-XX-TH C.

The Military traditions of European armies combine both especially own principles of each country and common for all of them, almost obligatory features. Systems of military ranks held a special place among military traditions. The article deals with the particular historic development of military offices and grades in the 17th cent. Ukrainian Cossack Ghost, in West Ukrainian and Dnieper Ukrainian military formations during the Liberation Struggle 1917-1920 on the background of common European functioning principles for comparable systems.